

KIRÁLYLÁNY, ŐRGRÓFNÉ, SZENVEDŐK ISTÁPOLÓJA

(Emlékezés Szent Erzsébetre,
Sárospatak szülőttére)

BITSKEY ISTVÁN

„*A nagyon előkelő születésű, tiszteletre méltó és igen kedves Erzsébet, mint e világ felhői között a hajnalcsillag, tűnik ki érényeinek fényességével*” – írta róla korai életíróinak egyike, *Caesarius von Heisterbach* cisztercita szerzetes 1235-ben, alig négy évvel a szentéletű királynő halála után. Noha nyolc évszázad távolából perdöntő adat nem áll rendelkezésünkre születési helyét illetően, a kutatók többségének véleménye szerint legnagyobb valószínűséggel a *Bodrog* partján, *Sárospatakon* látta meg a napvilágot *II. András* magyar király és *Merániai Gertrúd* leánya. Emlékének felidézése még akkor is indokolt lenne, ha erre nem adna alkalmat a kerek évforduló, most viszont az *Európa-szerzte* szervező jubileumi rendezvénysorozat méltán erősíti fel a reá irányuló figyelmet.

Szent Erzsébetet ugyanis nemcsak *Magyarország*, hanem a német hagiográfiai irodalom is magáénak vallja: „*Heilige Elisabeth von Thüringen*” néven könyvtáryi szakirodalom foglalkozik élettörténetével, csodatételeivel, az általa képviselt érények sokaságával.¹ Nem is indokolatlanul, hiszen a mindössze negyedik életévében lévő királynőt fényes kísérettel *Wartburg* várába vitték, s ott – a kor dinasztikus házassági szokásainak megfelelően – *I. Herman* tartománygróf legidősebb fiának ígérték házastársul. Semmi bizonyos adat nincs arról, hogy a későbbiek során valamikor is látta volna szülőföldjét, rövid, ámde tartalmas életének teljes további szakasza német földön zajlott le, csodatételei is ott történetek, a középkori források Németország dicsőségének („*gloria Teutoniae*”) titulálták. Ha viszont ez így van, jogos-e *Erzsébetet* a magyar szentek galériájában számon tartani?

¹ Albert HUYSKENS: *Quellenstudien zur Geschichte der heiligen Elisabeth, Landgräfin von Thüringen*. Marburg, 1908; *Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog*. Sigmaringen, 1981.; Reinhold SCHNEIDER: *Elisabeth von Thüringen*. Marburg, 1961, 1997; Norbert OHLER: *Elisabeth von Thüringen*. Göttingen, 1997; magyar nyelvű monográfiája további szakirodalommal: Sz. JÓNÁS Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Bp. Ecclesia, 1997 (ennek német változata: *Elisabeth von Thüringen, ungarische Königstochter. Bayerische–ungarische Frauengestalten*. Augsburg, 1996). Jelen írás az OTKA TS 049863. sz. pályázat keretei között készült.

Csupán a születési hely és a kisgyermekkor kellő indok-e arra, hogy magyar szentről szöveg emlékezésünk a 2007. év során?

Amikor egyértelmű igennel felelhetünk az ilyen kérdésekre, több történeti tényt veszünk figyelembe. Mindenekelőtt azt, hogy a genealógiai szempont, a származás mítosza kiemelkedően fontos szerepet játszott a középkor szemléletében, szentté avatási szokásaiban. A magyar királyi dinasztia ekkor már jól ismert volt a keresztény Európában, István, Imre és László szentté avatása megteremtette azt a szakrális legitimitációt, amely kelendő tekintélyt adott az *Árpád-háznak* a kontinens valamennyi uralkodói családja előtt. A királyi vérből származás, valamint a szentéletű ősök regisztrálása egyaránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nagyhatalmú őrgrof *Magyarországról* válasszon feleséget fia számára. Végül is *Herman őrgrof* halála után fia és örököse, *Lajos herceg* lett *Erzsébet* férje, s így *Tübingia* ura olyan előkelő család tagját tudhatta házastársának, aki – a kor elvárásai szerint – őseinek kiválóságát örökíti majd át utódaira, s ezzel *Tübingia* dicsőségét is erősíti. Ez azonban csak a szent királyokat felsorakoztató magyar uralkodó dinasztiaival kialakított rokoni kapcsolat révén érvényesülhetett.

Érthető, hogy *Erzsébet* halála után életének színterein, Wartburg és *Marburg* környékén indult meg a legendaképződés folyamata, s nagy gyorsasággal születtek az akták, a csodatételek jegyzőkönyvei, a biográfiai feldolgozások, a legendák. Legismertebbek közülük *Konrad von Marburg*, *Caesarius von Heisterbach* és *Dietrich von Apolda* leírásai, s bekerült az *Erzsébet-életrajz Jacobus de Voragine Legenda aurea* című gyűjteményébe is, amely a középkori *Európa* egyik legnépszerűbb olvasmánya lett.²

Magyar nyelven a legkorábbi részletes ismertetés *Erzsébet* életéről és csodatetteiről a *Karhauzi Névtelen*től származik, az *Érdy-kódex* szentek ünnepeiről szóló, *de sanctis* típusú prédikációja emeli példázattá alakját. Már itt szembeötlően kirajzolódik az a két motívum, amely minden későbbi magyar nyelvű feldolgozásban kiemelt helyet kap. Az egyik a királylány magyar származásának, s az atya érdemének hangsúlyozása: „*adaték ez szent mennyei magzat magyarországbeli András királynak, az ő jámborságának érdemes voltáért.*”³ A másik: „*a három rendbeli életnek igaz és bizon idvességés szertartása, szizességnek, házasságnak és özvegységnek tiszta regulássága.*” Ez a hármasság, a női életforma, társadalmi állapot három különböző változata egyetlen életúton belül igen ritkán volt együtt, ez *Erzsébet* alakját egyedivé tette, s különlegesen alkalmassá arra, hogy a prédikátor az erkölcsös életvitel eszményeiről és gyakorlati formáiról egyszerre nyújtson tanítást.

A reformáció után az újraerősödő katolicizmus érthető módon elevenítette fel a magyar szentek kultuszát, ennek ezúttal csupán néhány jellegzetes mozzanatára utalhatunk. Ezek közé tartozik *Pázmány Péter Kalauzának* címlapmetszete, amely 1613-ban a magyar szentek galériájában – István, Imre és László mellett negyedikként – *Erzsébetet* szerepelteti, nyilvánvalóvá téve, hogy a négy legjelentősebb magyar szent között van a helye. A tíz évvel későbbi második kiadás *Szent Márton* és *Szent Adalbert* alakjával bővíti az

² *Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről.* Szerk. J. HORVÁTH Tamás és SZABÓ Irén. Bp. 2001. (Középkori keresztény írók, 3).

³ *A néma barát megszólal. Válogatás a Karhauzi Névtelen beszédeiből.* Sajtó alá rend. MADAS Edit. Bp. 1985. 528.

immár erősen barokkossá alakított kompozíciót, s ebben is ott van *Erzsébet* alakja.⁴ Vársárhelyi Gergely perikópáskönyvének címlapján ugyancsak szerepel az első *Árpád-házi* női szent képe, ami kultuszának terjedését nyilvánvalóan erősítette.⁵

Mint köztudott, a 17. századi magyar katolikus költészetnek egyik népszerű témája lett a szentek kultusza, *Erzsébetről* is számos szép himnusz keletkezett, s ezek többnyire a nemzeti szentet ünneplik benne. *Hajnal Mátyás* 1642-ben, *Pozsonyban* kiadott, fametszetekkel díszített emblémáskönyvének egyik éneke, *Szent Erzsébet asszony napján* címmel a középkori verses officiumok és szekvenciák szólamait barokk pompával szólaltatja meg:

12. Magyarország szép nemes csillaga,
Asszonyi rend tiszteletes taga,
Ki szentséggel hamar kezet foga,
És közöttünk fényesen villoga.
2. Királyoknak nevezetes neme,
Erkölcsöknek tündöklő gyöngyszeme,
Kinek gazdag ára és érdeme,
Romlásunknak gyakran lón védelme.

A szöveg a továbbiakban a szent életének ellentétes helyzeteire utal, a királyi méltóság és az alázatosság, a gazdagság és szegénység kontrasztjait villantja fel: a „dicsőségnek magas pompája” és a „szegénység elvetett ruhája”, a „kevélység felemelt tornya” és a „sárnak fekete pora” feszül szembe egymással a metaforikus megjelenítés során, a textus retorikus-poétikus szerveződése révén. Nem hiányzik a fizikai munkát vállaló, valamint az emberi szenvedéssel mindig szolidaritást vállaló királyi sarj hagiográfikus toposza sem a szövegből:

8. Két kezét a nagy munkára adta,
Ujaival az orsót forgatta,
Szegényeknek ajtaját megnyitva,
S éhezőknek kenyérét nyújtotta.

Sokszorosan is követendő példaként jelöli meg a szerző *Erzsébetet*: ő az asszonyoknak „bölcs tanítója”, az özvegyeknek „jó útmutatója”, a leányoknak „nagy példaadója”, s ebben – miként arra *Holl Béla* utalt – a *Breviarium Strigoniense* latin nyelvű officiumának olvasmányait követi.⁶ A szent által a nemzetre hozott dicsőség motívuma viszont itt jóval erősebb hangsúlyt kap, mint a forrásként számbavehető szövegekben:

⁴ GALAVICS Géza: Későreneszánsz és korabarokk. In: *Művészettörténet – társadalomtörténet*. Bp. 1973. 51.; u. ő.: A barokk művészet kezdetei Győrben. *Ars Hungarica*, 1973. 114–116.

⁵ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp. 1983. Nr. 1151.

⁶ *Régi magyar költők tára. (Katolikus egyházi énekek 1608–165)*. XVII/7. Sajtó alá rend. HOLL Béla. Bp. 1974. 540. A szöveg ugyanitt, 116–117.

11. Országunknak drága szép plantája,
Őseinknek ékes unokája,
Nemzetünknek fényes koronája,
Szent hitünknek gyümölcsös szép ága.

A kifejezetten saját nemzeti szentnek tekintett Erzsébet követésére ad buzdítást az ének zárása:

12. Dicsekedjünk ily fő nemzetünkkel,
Lelki jókkal tündöklő szentünkkel:
Kit kövessünk bizvást életünkkel,
hogy ővéle éljünk Istenünkkel.

Ez a szöveg később bekerült *Károni János Cantionale catholicum* című reprezentatív énekgyűjteményébe (Csik, 1676), ahol további két *Szent Erzsébetről* szóló ének társult hozzá. Közülük az első nem annyira lírai, mint inkább históriás-epikus jellegű, tanító célzatú alkotás, erénytani útmutatás, nyelvi megformálása nehezekebb, darabosabb, mint a *Hajnal Mátyás* által közölt himnuszé.⁷ Ez főként a kórházi szolgálatot és aszkétikus életet vállaló szentet propagálja, szerzője és forrása egyaránt ismeretlen. A másik, rövidebb ének viszont ismét hangoztatja Erzsébet magyarságát:

Magyar Királytúl szármozván,
Nagy Herczegnek eladatván,
De Szent Erzsébet csak Istent szomjúzván:
éjjel és nappal, Istennek szolgálát,
sok javaival sok koldúst táplált,
Sanyarúsággal Jézushoz közel járt.

A *Szent Erzsébetről* szóló katolikus egyházi énekek népszerűségét mutatja, hogy a 18. századi kéziratos gyűjteményekbe is bekerültek, így többek között a *Pannonhalmán őrzött Szoszna Demeter* énekeskönyvben (1714) és a *Zirci Apátsági Könyvtárban* található *Zirci énekeskönyvben* (1751–1766) is megtalálhatók a róla szóló szövegek.

A barokk kor iskolai színjátszásában is előfordult, hogy *Szent Erzsébetről* szóló darabot adtak elő, noha női főhősről ritkán írtak drámát a szerzetesek. 1639-ből egy ilyen tárgyú jezsuita drámáról van adat, 1689-ben pedig Kőszegen mutattak be egy jelenetet *Szent Erzsébet csodatételéről*.⁸

Annál bővebben szólnak a magyar nyelvű prédikációk az *Árpád-ház* női szentjének életéről, a 17. század közepétől szinte valamennyi nyomtatott beszédeggyűjteményben található *Erzsébet-napi beszéd*. Közülük ezúttal csupán kettőre utalunk, ezekben megmutatkozik a kései barokk vallásosság szentkultuszának számos jellegzetessége.

Az egyik *Csúzy Zsigmond* kötetében olvasható, a nemzeti szentekről szóló sorozat részeként. *Erzsébet* itt elsősorban az alázatosság mintaképeként jelenik meg, aki béketűréssel szenved el a reá zúduló csapásokat, az özvegyiséget, a vagyonából történő ki-

⁷ Uo. XVIII/15A, *Katolikus egyházi énekek*. Sajtó alá rend. STOLL Béla. Bp. 1992. 664–667.

⁸ VARGA Imre – PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*. Bp. 2000. 97–98.

semmizést, s épp ezáltal magasztosul fel.⁹ Nem a szegényekhez leereszkedő irgalmas adakozó képe jelenik itt meg, miként a kor egyházművészeti alkotásainak többségében,¹⁰ hanem sokkal inkább az esesettekkel együttérző, együttszenvedő, a „világnak tündér módon futamu hivságos gyönyörűségít” megutáló askéta alakja rajzolódik ki a népszerű prédikátor hallgatósága előtt.

A másik a *Csete István* és *Gyalogi János* nevéhez köthető szentbeszéd, amely a legmarkánsabban fogalmazza meg azt az erényhármasságot, amelyet a prédikátorok első-sorban *Szent Erzsébet* életének példája kapcsán tudtak megfogalmazni és propagálni. Az erről szóló tanítás a kései barokk kegyesség jellegzetes vonásait egyesíti magában: „*Hogy a fejedelmi méltóság és a kereszténység egy székben elférhetnek, sőt a Krisztus törvénye sokkal is magasb szerencsére és dicsőségre emeli az ő követőjít, példa legyen Magyarországi Szent Erzsébet, ki mentől mélyebben a Krisztus lábaihoz földi dicsőségét megalázta, koronáját leterítette, evangéliom igáját viselte, annyival magasb dicsőségre ment mennyen és földön, minden népek, nemzetek nyelvén szent királyné nevezetivel tiszteltetvén. Akinek könyvén hármas korona irattatik jelül, hogy szüzességében tükör, házasságában példa, árvaságában az Isten házát világító fényesség lámpása volt.*”¹¹

A szentekről szóló prédikációk érthető módon mindig a *genus demonstrativum* jellegzetességeit hordozzák, a *laudatio* alakzatait sorakoztatják fel. *Erzsébet* esetében ennek fő elemei: előkelő származás, gyermekkori áhítatosság, ifjúkori szüzesség, ezt követően példás házaselet, türelemmel viselt özvegyesség, adakozás, alázatosság, a szegények segítése, betegek gondozása, ferences lelkiség, a fizikai munka vállalása, empátia és felebaráti szeretet. Miként monográfusa fogalmazott: kvalitásai „*egyidejűleg vonatkoztak a társadalom margóján élő nyomorultakra és a csúcson elhelyezkedő hatalmasokra*”, s ez a középkori európai kereszténység eszméinek, értékrendjének pontosan megfelelt.¹² Ha még halványan, nem is mindig tudatosan, de egyre határozottabban kifejezésre jutott a rendkívül éles társadalmi különbségek enyhítésének igénye, az eredeti krisztusi szegénység és a gazdagodó egyház pompázatos életvitele közötti feszültség mérséklésének kívánalma. *Erzsébet* erényeinek többsége a legendairódomal ilyen jellegű – tehát korszerű – toposzai közé tartozik, a magyar király lányának eszményített képe mindezen túl még a nemzeti identitástudat katolikus változatának erősítését is szolgálta. A 17. század elejétől erősödő, előretörő katolikus egyház *Regnum Marianum* koncepciójába szervesen illeszkedett a magyar szentek kultusza, az iszlám ellen küzdő keresztény *Hungaria* 17. századi önszemlélete és nemzetközi reprezentációja egyaránt erőt merített az *Árpád-ház* szentjeinek példájából, így vált ekkoriban különösen is jelentőssé *Erzsébet* alakja, morális értékrendje, példázattá emelhető életvitele.

⁹ CSÚZY Zsigmond: *Zengedező sipszó*. Pozsony, 1723. 589. Erről részletesebb elemzés: TASI Réka: Magyar szentek ábrázolása Csúzy Zsigmond prédikációiban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1998/3–4. 80–81.

¹⁰ KOSTYÁL László: Változatok egy témára: Árpádházi szent Erzsébet. In: *A szentisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete*. Szerk. BARNA Gábor. Szeged, 2001.

¹¹ CSETE István – GYALOGI János: *Panegyrici sanctorum patronorum Regni Hungariae, tudniillik Nagyszonyról, magyar szentekről...* Kassa, 1754. 274. Modern kiadása: *Régi magyar prédikációk (16-18. század)*. Összeállította SZELESTEI N. László, Bp. 2005. 81–86.

¹² Sz. JÓNÁS Erzsébet, i.m. 154.